

Robert Bubczyk

Instytut Kulturoznawstwa, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Średniowieczna gra w szachy — intelektualna rozrywka elit i narzędzie seksualnej rywalizacji płci

Lektura różnych typów średniowiecznego pisarstwa nawiązującego do zagadnienia ludzkiej seksualności¹ pozwala wyodrębnić miejsca i sytuacje, które w sposób szczególny sprzyjały inicjowaniu zachowań podszytych erotyzmem. Powszechnie wiadomo, że do miejsc tych należały m.in. publiczne łaźnie. Według niektórych autorów seksualnemu rozbudzeniu sprzyjały także średniowieczne uczty². W opinii części moralistów do motywowanych seksualnie działań pobudzał taniec³. W toku niniejszych rozważań przyjrzymy się roli, jaką w erotycznych relacjach kobiety i mężczyzny odgrywały w omawianej epoce szachy — z pozoru niewinna, umysłowa rozrywka elit społecznych. Zagadnienie to, choć zauważalne w źródłach, nie znalazło jak dotąd należytego zainteresowania wśród badaczy.

¹ Seksualność w średniowieczu stanowi złożoną problematykę, która obejmuje szereg zagadnień szczegółowych. Badania nad różnymi aspektami tego zjawiska prowadzone są w historiografii światowej już od XIX stulecia. Cenne uwagi natury warsztatowo-metodologicznej, jak również przegląd fundamentalnych prac na ten temat znajdują się w recenzyjnym artykule Edmunda KIZIKA, zob. TENŻE: *Uwagi o źródłach do dziejów miłości w Polsce średniowiecznej. Przy okazji lektury pracy Adama Krawca, Seksualność w średniowiecznej Polsce, Poznań 2000*, ss. 280. „Gdańskie Studia z Dziejów Średniowiecza” 2002, nr 8, s. 389—405. Niniejszy artykuł stanowi próbę lepszego rozpoznania tylko jednego spośród wielu szczegółowych wątków problematyki ludzkiej seksualności w wiekach średnich. Badaną tu kwestią jest męska dominacja nad kobietą w społecznościach rycerskich i dworskich w mało dotąd zbadanym kontekście pewnego typu kontaktów towarzyskich, jakim była gra w szachy.

² A. RADZIWIŃSKI: *Kobieta w średniowiecznej Europie*. Toruń 2012, s. 281—289.

³ A. KRAWIEC: *Seksualność w średniowiecznej Polsce*. Poznań 2000, s. 59.

Gra w szachy była znaczącym elementem konstrukcji narracyjnej wielu rycerskich romansów i innych utworów fabularnych europejskiego średniowiecza. Trudno się temu dziwić, albowiem w epoce największego rozkwitu rycerskiego etosu i kultury dworskiej, przypadającej na XII i XIII stulecie, szachy należały do kanonu rozrywek feudalnej arystokracji⁴. W tym czasie panowało upowszechnione przekonanie, że będąc rycerzem lub damą, należało umieć aktywnie uczestniczyć w tej rozrywce, która łączyła w sobie funkcję świetnego narzędzia ćwiczenia umysłu oraz platformy wzajemnych kontaktów, wymagając zaangażowania się w nią zawsze dwójki graczy. Z tego powodu, czy to w zaciszu zamkowych komnat, czy w cieniu dworskich ogrodów, stół z szachownicą wyposażoną w bierki stawał się miejscem, przy którym mogło dochodzić do wielu różnorodnych zachowań społecznych. W zdominowanym przez mężczyzn świecie średniowiecza⁵ szachowa rozgrywka dawała wyjątkowe możliwości kobiecie — oczywiście wówczas, gdy pozwolono jej grać⁶: w czasie gry lub w okolicznościach sprowokowanych tym zajęciem i niekoniecznie kończących się samą grą toczył się damsko-męski dialog, który w innej scenarii byłby utrudniony lub wręcz niemożliwy. Taki ze wszech miar

⁴ R. BUBCZYK: *Gry na szachownicy w kulturze dworskiej i rycerskiej w średniowiecznej Anglii na tle europejskim*. Lublin 2009. Różnorodnych gier, z szachami na czele, uczono w trakcie edukacji szkolnej, zob. N. ORME: *Games and Education in Medieval England*. In: *Games and Gaming in Medieval Literature*. Ed. S. PATTERSON. New York 2015, s. 45—60. Znajomość gier planszowych cieszyła się dużą estymą także wśród skandynawskich wikingów obojga płci, zob. J. JOCHENS: *Women in Old Norse Society*. Ithaca—London 1995, s. 102—104; W.R. SHORT: *Icelanders in the Viking Age. The People of the Sagas*. London 2010, s. 179—185.

⁵ Wśród badaczy średniowiecza panuje dość powszechne przekonanie, że w kwestii postrzegania kobiet przez mężczyzn w tej epoce przeważała tradycja wywyższająca przedstawicieli płci brzydkiej, często wręcz mizoginiczna, podtrzymywana w dużej mierze przez duchownych intelektualistów, zob. N. ELIAS: *Przemiany obyczajów w cywilizacji Zachodu*. Przeł. T. ZABŁUDOWSKI. Warszawa 1980, s. 331—363; G. DUBY: *Damy XII wieku*. Przeł. A. i K. CHOIŃSCY. Warszawa 2000, s. 302—339; A. KRAWIEC: *Seksualność w średniowiecznej...*, s. 42. Por. J. JESCH: *Women in the Viking Age*. Woodbridge 1991, s. 206—208. Ten na ogół negatywny obraz kobiety uległ pewnemu przełamaniu, powodując wizerunkowy, aczkolwiek niewielki awans przedstawicielek słabej płci w XII stuleciu, na co złożył się szereg czynników, m.in. rozwój kultu Niepokalanej Matki Bożej, ruch krucjatowy, fenomen miłości dwornej, zob. R. TANNAHILL: *Historia seksu*. Przeł. G. WOŹNIAK. Warszawa 2001, s. 266—291; D.H. GREEN: *Women and Marriage in German Medieval Romance*. Cambridge 2009, s. 6—60.

⁶ W jednej ze staroislandzkich sag, zatytułowanej *Bragða Magus saga* (najstarszy rękopis pochodzi z ok. 1300 r.), jest przedstawiona historia jarla o imieniu Hirtungur, który trzykrotnie rozgrywa partię szachów z królem Saksonii o prawo do pewnej pięknej księżniczki. Zwycięzca wszystkich szachowych pojedynków (zostaje nim jarl) zapewnia sobie kobietę na własność. W tym utworze młoda dama nie ma żadnego wpływu na rozwój wydarzeń, jest jedynie przedmiotem, o który targi toczą moiżni ówczesnego świata, por. W. FISKE: *Chess in Iceland and in Icelandic Literature with Historical Notes on Other Table Games*. Florence 1905, s. 18—24.

praktyczny wymiar planszowej rozrywki dostrzegali autorzy licznych fabuł, włączając szachy w niekiedy dramatyczne wątki przygód swoich, często fikcyjnych, bohaterów.

Biorąc powyższe pod uwagę, analiza wybranych fabuł przedstawiających spotkania mężczyzny i kobiety przy szachowej partii, często podszyte seksualnością, powinna pozwolić lepiej rozpoznać skomplikowane zagadnienie wzajemnych relacji między przedstawicielami obojga płci w czasach rozkwitu kultury dworskiej i rycerskiej⁷, jednocześnie poszerzając semantykę gry na średniowiecznej szachownicy. Oczywiście jakiegokolwiek wnioskowanie na podstawie wytworów wyobraźni autora niesie za sobą pytanie o ich przydatność w rekonstrukcji tzw. rzeczywistości społecznej i kulturowej odległej nam, współczesnym, epoki. Innymi słowy, rodzi się z jednej strony w wypadku korzystania z tego typu źródeł uzasadniona wątpliwość, czy przykłady głównie fikcji literackiej, które zamierzamy poddać analizie, faktycznie pozwolą odpowiedzieć na pytanie o to, „jak było naprawdę”. Niewątpliwie, co przed laty podkreślił Bronisław Geremek, utwór narracyjny był podporządkowany rygorom formy, wpływ zaś na jego treść miała nieograniczona wyobraźnia (bądź fantazja) twórcy⁸. Z drugiej strony jednak, tym razem idąc tropem argumentacji Michała Głowińskiego, Jerzego Topolskiego, Jacka Banaszkiewicza i innych badaczy, których rozważania celnie zrekapitulował i poparł Maciej Włodarski, przydatności tego typu źródeł epoki w badaniu średniowiecza nie wolno odrzucać. Ostatni z przytoczonych tu autorów słusznie zaznaczył, że „rzeczywistość przedstawiona w utworze literackim może informować badacza o istotnych strukturach świata realnego, a literatura może być traktowana jako najlepsze zwierciadło zainteresowań, trosk i radości określonej epoki lub społecznej zbiorowości, może ukazywać ówczesny sposób myślenia i wrażliwości, może przynosić wiedzę o dominujących regułach kulturowych, kierujących życiem człowieka w różnych sferach”⁹. W innym miejscu swej pracy

⁷ Na temat charakterystycznych przejawów kultury dworskiej i rycerskiej pełnego średniowiecza, jej symboliki i pragmatyki zob. m.in. klasyczną, lecz wciąż aktualną pracę J. HUIZINGI: *Jesień średniowiecza*. Przeł. T. BRZOSTOWSKI. Warszawa 1992, s. 135–156, a także m.in.: C. DUHAMEL-AMADO, G. BRUNEL-LOBRICHON: *Życie codzienne w czasach trubadurów*. Przeł. A. LOBA. Poznań 2000; J. FLORI: *Rycerze i rycerstwo w średniowieczu*. Przeł. E. TROJAŃSKA. Poznań 2003, s. 210–237; *Rycerze. Historia i legenda*. Red. C.B. BOUCHARD. Przeł. J. JEDLIŃSKI. Warszawa 2010; M. KEEN: *Rycerstwo*. Przeł. A. BUGAJ. Warszawa 2014; M. AURELL: *Chivalric Culture in the Twelfth and Thirteenth Centuries*. In: „*Riddarasögur*”. *The Translation of European Court Culture in Medieval Scandinavia*. Eds. K.G. JOHANSSON, E. MUNDAL, N. FORLAG. Oslo 2014, s. 33–56.

⁸ B. GEREMEK: *Fabula, konwencja i źródło. Utwór literacki w badaniu kultury średniowiecznej*. W: *Dzieło literackie jako źródło historyczne*. Red. Z. STEFANOWSKA, J. SŁAWIŃSKI. Warszawa 1978, s. 122. Cyt. za: M. WŁODARSKI: *Świat średniowieczny w zwierciadle romansu*. Kraków 2012, s. 8.

⁹ M. WŁODARSKI: *Świat średniowieczny w zwierciadle...*, s. 9.

Włodarski trafnie skonstatował: „[...] uznając, że fabuła i bohaterowie są konstrukcjami wymyślonymi przez autorów romansów, mamy podstawy sądzić, iż realia, w których dzieje się akcja, a także działania person muszą odpowiadać wyobrażeniom ówczesnych czytelników, w przeciwnym bowiem razie odbiorcy dzieła uznaliby je za nieprawdopodobne, zafałszowane, a tym samym obniżające wartość utworu”¹⁰. Przekonanie o słuszności przytoczonych tu uwag o charakterze metodologicznym upoważnia, jak sądzimy, do sięgnięcia po konkretne egzemplifikacje średniowiecznych fabuł z udziałem mężczyzny i kobiety, którzy pojawiają się w scenach związanych z interesującą nas rozrywką. Ich prześledzenie przybliży nas do odpowiedzi na postawiony w tytule problem dotyczący aspektów wykorzystania gry w szachy w kontekstach określonych zachowań społecznych.

Jeden z chronologicznie najstarszych zachowanych damsko-męskich wątków z udziałem szachów pochodzi ze starofrancuskiego utworu pt. *Raoul de Cambrais*, który powstał pod piórem nieznanego autora na przełomie XII i XIII wieku. Poznajemy w nim urodziwą pannę, Beatrice, o której dowiadujemy się, że już przy pierwszym spotkaniu zapalała gwałtownym i nieokiełznanym pożądaniem do młodego rycerza o imieniu Bernier, albowiem, jak czytamy w romansie, był on kwintesencją wszelkich rycerskich cnót, a więc mężczyzną idealnym¹¹. W celu realizacji zamiaru, jakim stało się zwabienie młodzieńca do jej komnaty, piękna Beatrice poleciła szambelanowi, aby ów zawezwał rycerza do swej pani pod pretekstem gry w szachy. Przywołany do pomocy damie w rozrywce, która wymaga udziału dwojga graczy, Bernier stał się posłusznie na wezwanie, a wówczas Beatrice, oczarowana jego urodą, poprosiła — nawiasem mówiąc, w jawnej sprzeczności ze średniowieczną konwencją — by ten został jej mężem¹². Tak oto gra w szachy została przez młodą panią zaprzęgnięta do roli przydatnego narzędzia zręcznie ukutej intrygi. Co ciekawe, kiedy już doszło do spotkania obojga kochanków w komnacie Beatrice, żadne z nich nie wspomniało o pierwotnym celu wizyty Berniera, tak jakby zrazu oboje przeznaczili szachom rolę wyłącznie pretekstu do intymnej schadzki i niczego więcej. Gra w szachy, do której w końcu nie doszło, była w tym scenariuszu ważna — stworzyła obojgu szansę realizacji, początkowo skrywanych, erotycznych i miłosnych pragnień, stanowiąc, co prawda, jedynie punkt wyjścia do dalszych działań, ale je skutecznie umożliwiając.

Z 1. poł. XIII stulecia pochodzi romans *Huon de Bordeaux*, w którym odnajdziemy kolejną scenę z wykorzystaniem motywu gry w szachy — tym razem przeprowadzonej prawie do końca — z udziałem rycerza i damy. Rzecz

¹⁰ Tamże, s. 8. Por. G. DUBY: *Damy...*, s. 303.

¹¹ Analiza katalogu cech idealnego rycerza została zawarta m.in. W pracy: M. OSSOWSKA: *Ethos rycerski i jego odmiany*. Warszawa 2000, s. 68—94. Por. E.R. CURTIUS: *Literatura europejska i łacińskie średniowiecze*. Przeł. i oprac. A. BOROWSKI. Kraków 2005, s. 547—569.

¹² *Raoul de Cambrais*. Ed. S. KAY. Oxford 1992, s. 330—341.

rozgrywa się w saraceńskim pałacu Monbranc, należącym do admirała Yvori-na, gdzie przybywa z misją tytułowy bohater. Kiedy gospodarz dowiaduje się, że chrześcijański rycerz potrafi świetnie grać w szachy, postanawia sprawdzić, ile warte są jego przechwałki. Córka muzułmanina, będąc biegłą w grze na szachownicy, ma zmierzyć się z Huonem o niezwykłą stawkę — można rzec, tę z najwyższej półki, a ściślej — jest to gra o wszystko¹³. Jeśli bowiem rycerz wygra partię, otrzyma 100 złotych solidów w gotówce, a także prawo do spędzenia nocy z panną, jak można się domyślać — zapewne w jej komnacie. Przegrana mężczyzny skończy się zaś jego śmiercią. Gra rozpoczyna się i po pewnym czasie widać wyraźnie, że dziewczyna jest znakomitą szachistką. Niewiele czasu potrzeba, by stało się jasne, kto wygra tę partię. Tymczasem wydarza się coś zupełnie nieoczekiwanego. Zachwycona przecudną urodą Huona jego przeciwniczka w grze postanawia przegrać, by w konsekwencji móc zaspokoić własną cielesną pożydlivość, i z premedytacją traci swoje bierki. Obserwując zmieniającą się na swą korzyść sytuację na szachownicy i prze-czuwając motywy działania młodej damy, Huon decyduje się na przerwanie pojedynku, albowiem jest prawym rycerzem i nie chce odnosić niezasłużonego zwycięstwa. Yvorin, który śledził partię, gniewa się na córkę za jej niera-cjonalną i łamiącą ustalenia postawę, ale wypłaca rycerzowi obiecaną sumę. Dziewczyna, pełna żalu do przystojnego mężczyzny za to, że ów uniemożliwił jej spełnienie erotycznych pragnień, odchodzi zasmucona do swej komnaty w poczuciu klęski wynikłej z fizycznego niespełnienia¹⁴.

Przytoczony wątek ukazuje wyraźnie, że w tym rycerskim romansie dam-sko-męska konfrontacja przy grze w szachy nie jest li tylko sportowym zma-ganiem i czystą rozrywką feudalnych elit. Od momentu wyznaczenia stawki

¹³ Motyw gry o wszystko pojawia się również we wcześniejszych narracjach średnio-wiecznych. Jednym z najbardziej znanych przykładów jest pojedynek w grę planszową typu tabula, który według relacji kroniki z klasztoru w Brauweiler rozegrał Erenfried Ezzo, syn ko-mesa pałacowego Hermana, z młodym cesarzem Ottonem III. Stawką w grze był mariaż tego pierwszego z cesarską siostrą Matyldą. Analizę konstrukcji narracyjnej tego fragmentu kroniki zob. W: J. BANASZKIEWICZ: *Jak Erenfried Ezzo wygrał od Ottona III jego siostrę Matyldę*. W: TENŻE: *Trzy po trzy o dziesiątym wieku*. Kraków 2014, s. 169—184.

¹⁴ *Huon de Bordeaux, chanson de geste*. Réd. P. RUELLE. Bruxelles 1960, s. 308—311; angielska szesnastowieczna wersja romansu w tłumaczeniu lorda Bernesa, wyd. W Londynie w 1523 r., zob.: *The Boke of Duke Huon of Bordeaux, done into English by Sir John Bouchier*. Ed. by S.L. LEE. London 1879, rozdz. 53, s. 180: "And the lady who was suprysed with the loue of Huon for y grete beaute that she sawe in hym, so that she nye forgate all her play to thynke of Huon, so that she lost y game [...]. Ye lady went her way sorowfull and sayd to her selfe/ 'a, false faynted hert, Mahounde cfounde the/ for yf i had knowe that thou woldest thus a refused my company i wold haue mated the/ and then thou haddest lost thy hed"; por. polskie szczegółowe streszczenie romansu: M. KAWCZYŃSKI: *Huon z Bordeaux*. „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Filologiczny” 1907, seria II, T. 27, s. 1—128; J. WIESIOŁOWSKI: *Hołub z Bordeaux herbu Wczele*. RHer 1993, nowa seria, T. 1, s. 13—23; por. na ten temat: M. YALOM: *The Birth of Chess Queen*. New York 2004, s. 131—134.

gra staje się bardzo poważnym pojedynkiem, w którym dochodzi do realizacji krańcowo różnych zamierzeń. Przebieg szachowej partii pokazuje, co prawda, przede wszystkim intelektualne zmagania dwojga graczy, ale też obnaża opartą wręcz na biologizmie rywalizację mężczyzny i kobiety, na których decyzje oddziałuje siła seksualnego popędu, wbrew temu, że obydwójce są dodatkowo spętani więzami społecznych reguł i obyczajów. Kiedy wreszcie gracze dokonują ostatecznych wyborów, z zamętu kierowanej zmysłami walki płci wyłania się klarowny obraz: oto mężczyzna stawia na intelekt i wierność rycerskim zasadom, co w tym kontekście każe mu świadomie odrzucić cielesną rozkosz i pozwala pokonać własną słabość. Inaczej postępuje kobieta, której motyw działania mimo wszystko wyznaczają pożądliwość i emocje. Trudno oprzeć się wrażeniu, że w tym zamyśle autorskim, w zgodzie z przeważającym w średniowieczu, zdominowanym przez chrześcijańską wizję poglądem na społeczną i kulturową rolę kobiet, bohaterka tego utworu wystąpiła w roli kusicielki mężczyzny¹⁵, którego końcowa, zwyczajna moralnie postawa nadała tej opowieści wymiar dydaktyczny. Czytelnik miał, być może, o ile taka była intencja autora opowieści, zadumać się nad zagadnieniem ludzkiej seksualności i uzmysłowić sobie, obserwując wybór, jakiego dokonał Huon, że możliwe jest zapanowanie umysłem nad zmysłami i nieuleganie własnej erotycznej pokusie.

Warto odnotować, że historia szachowej partii rycerza z Bordeaux z saraceńską księżniczką cieszyła się popularnością również na peryferiach łacińskiej Europy, także w następnych stuleciach. Z terenów Polski pochodzi wierszowana opowiadka o Hołubie z Bordeaux, którą odnotował Bartosz Paprocki w swoim szesnastowiecznym herbarzu, ale jej bliski związek z oryginalnym i znacznie starszym, średniowiecznym romansem o Huonie z Bordeaux został bezdyskusyjnie ustalony przez Jacka Wiesiołowskiego. W *Gnieździe cnoty* Paprockiego historyjka została tak zmodyfikowana, by nadawała się do objaśnienia pochodzenia herbu Wczele. Polską wersję pozbawiono wątku erotycznego, stawka gry zaś, jak pisał Wiesiołowski, „została ocenzonej i zbrutalizowana, podporządkowana nazwie rodu Wczele”¹⁶. Rzeczywiście, nie ma w niej mowy o oddaniu się panny rycerzowi jako seksualnej niewolnicy. Jego wygrana pozwoliła mu natomiast, zgodnie z ustalonymi wcześniej regułami, uderzyć przeciwniczkę szachownicą (zwaną w utworze tablicą) w głowę, co tak przedstawił staropolski autor:

Rycerz nic nie rozpacza, ufając szczęściu swemu,
w czym się zaraz łaskawe okazało jemu.
Wygrał a ona panna zawstydzona siadła,
On jej dał w łeb tablicą, tak aż się przepadła¹⁷.

¹⁵ R.M. KARRAS: *Seksualność w średniowiecznej Europie*. Przeł. A. BUGAJ. Warszawa 2012, s. 161—164.

¹⁶ J. WESIOŁOWSKI: *Holub z Bordeaux...*, s. 22.

¹⁷ Cyt. za: tamże, s. 13.

Czytając tekst, przekonujemy się, że po raz kolejny rozszerzono pierwotne zastosowanie gry w szachy jako czegoś więcej niż tylko przedmiotu intelektualnej rozrywki, wyposażając to z zasady niewinne zajęcie w dodatkowe atrybuty — środka służącego do ustalenia, kto komu ma się podporządkować. Tym razem zabrakło pierwiastka erotycznego, przeważającego w tego typu fabułach w średniowieczu, gdyż najpewniej nie był on przydatny w objaśnieniu początków rodu powiązanych ze słowem „w czole” (Wczele).

W poszukiwaniu szachowych tematów w kontekście rywalizacji płci powróćmy do średniowiecza. Nieco podobny w treści do fragmentu romansu o Huonie z Bordeaux wątek gry w szachy odnajdziemy w jednym z utworów należących do cyklu arturiańskich opowieści, pt. *Roman van Lancelot*, który skompilowano na terenie dzisiejszej Holandii na początku XIV wieku, na kanwie starszego, trzynastowiecznego dzieła francuskiego. Jeden z rozdziałów tej popularnej historii przygód rycerzy Okrągłego Stołu pozwala śledzić dzieje jednego z nich — Gawaina. Interesujący nas fragment przedstawia moment pobytu bohatera na dworze króla Artura, gdzie jest podejmowany przez jego małżonkę Ginewrę. Jedną z jej fraucymeru, damę o imieniu Ydain, osobiście dotrzymuje gościowi towarzystwa. I właśnie ona staje się adresatką niecodziennej, choć nam już znanej propozycji rozrywki, którą przedstawia jej dzielny Gawain, uzgadniając jednocześnie szczegółowe reguły gry. Rycerz proponuje kobiecie rozegranie partii szachów, ale zwycięstwo w grze bynajmniej nie ma być jedyną przyjemnością. Przegrana osoba będzie bowiem musiała podporządkować się całkowicie woli zwycięzcy. Niewiasta przyjmuje zaproponowane warunki. Jak okazuje się dalej, ta rozgrywka przekształca się z intelektualnego pojedynku w zmagania innego rodzaju, jako że nabiera, co obserwowaliśmy w przypadku romansu o Huonie, czysto erotycznego kontekstu — zwycięski Gawain żąda od pokonanej pani, by spędziła z nim noc, ta zaś przystaje na propozycję i jeszcze tej samej nocy staje się kochanką zwycięzcy. Następnego dnia rano Gawain odjeżdża¹⁸. Obserwowany w tym utworze wątek gry w szachy wskazuje na prostą tym razem zależność pomiędzy wygraną i realizacją ustalonych oraz zaakceptowanych przez obydwie strony reguł. Nie występują tu moralne rozterki, być może dlatego, że wszelkie okoliczności towarzyszące rozegranej partii sprzyjają realizacji wcześniej ustalonego scenariusza i wyznaczonego planu, panuje obopólna zgoda uczestników gry i nie ma — mówiąc językiem Johanna Huizingi — żadnego „psuj zabawy”¹⁹, który by spróbował stanąć w poprzek ich zamierzeń.

¹⁸ *Roman van Lancelot*. Ed. W.J.A. JONCKBLOET. The Hague 1846—1849. Analizę porównawczą zawartych tam wątków zob. w: R.E. BENNET: *Arthur and Gorlagon, The Dutch Lancelot and St Kentigern*. “Speculum” 1938, Vol. 13, s. 68—75.

¹⁹ J. HUIZINGA: *Homo ludens. Zabawa jako źródło kultury*. Przeł. M. KURECKA, W. WIRPSZA. Warszawa 2011.

Wykorzystanie gry w szachy w planie realizacji miłosnego podboju pojawia się także w późnym średniowieczu, wpisując się w rycersko-dworski model flirtu związanego z etosem miłości dwornej²⁰. Jedną z opowieści ilustrujących tego typu zachowanie mężczyzny, tym razem reprezentującego sam czubek społecznej elity, pokazuje kronika autorstwa francuskiego duchownego Jeana Froissarta (ok. 1337—ok. 1405). Nawet jeśli przyjmiemy, że opisana scena szachowego pojedynku, rozgrywająca się pomiędzy angielskim królem Edwardem III (1312—1377) i hrabiną Salisbury Katarzyną, nigdy nie wydarzyła się naprawdę — raczej należała do „świata przedstawionego”²¹ — to i tak ma swoją wagę, przybliży bowiem po raz kolejny wyobrażenie społecznych elit o miejscu i roli szachów w damsko-męskich relacjach. Czytamy więc w jednej z wersji kroniki, że w pewnej komnacie zamkowej posiadłości pięknej hrabiny zasiada z nią do gry w szachy wspomniany monarcha, zauroczony urodą gospodyni. Z relacji kronikarza wynika, że również i tym razem, podobnie jak obserwowaliśmy w innych przypadkach, gra w szachy stanowi jedynie pretekst do pojedynku zgoła innego aniżeli czysta rozrywka. Potwierdza to rozwój wydarzeń. Król wyznacza za zwycięstwo w grze stawkę, którą jest piękny złoty pierścień z rubinem, a hrabina ze swej strony kładzie na szali podobny fant — inny pierścienek, aczkolwiek dużo mniej wartościowy niż ten królewski. Wówczas rozpoczyna się właściwa rywalizacja. Król z premedytacją, tak jak opisana wcześniej córka admirała Yvorina z opowieści o Huonie z Bordeaux, gra słabo, poniżej swoich możliwości, gdyż chce, by hrabina mogła przyjąć podarunek, co byłoby krokiem w kierunku odwzajemnienia zalotów Edwarda. Ostatecznie, pomimo że hrabina matuje władcę, nie przyjmuje swej nagrody, tym samym dając do zrozumienia, że odmawia dalszego uczestnictwa w grze, której szachowa partia — przynajmniej w zamyśle króla — bynajmniej się nie zakończyła²². Wykorzystanie przez monarchę pierścienia jako fantu w grze sta-

²⁰ J. HUIZINGA: *Jesień średniowiecza...*, s. 135—156.

²¹ F.S. SHEARS: *Froissart. Chronicler and Poet*. London 1930, s. 88—95, 134—136; J. KOWALSKI, A. i M. LOBA, J. PROKOP: *Dzieje kultury francuskiej*. Warszawa 2006, s. 205—206.

²² “And he remained still in the castle with the lady, and hoped that before his departure he would have response more agreeable than he had had as yet. So he called for chess, and the lady had it brought in. Then the king asked the lady to play with him, and she consented gladly, for she made him all the good cheer that she might. [...] Then the king sat down on the board a fair ring that he wore with a large ruby. Then said the countess ‘Sir, sir, i have no ring so rich as yours is’ — ‘Madam’, said the king, ‘that which you have, sat it down, and consider it so narrowly’. Then the countess to please the king drew from her finger a light ring of gold of no great worth. And they played at chess together, the lady with all the wit and skill she could, that the king might not hold her for too simple and ignorant; and the king played false, and would not play as well as he knew. [...] They played on till at last the king lost, and was checkmate with a bishop”. Ten fragment znajduje się jedynie w następującej wersji kroniki: *The Chronicle of Froissart*. Introduction W.P. KER. Vol. 1. London 1901, s. LXXII—LXXIV. Por.: J. FROISSART: *Chronicles of England, France, Spain and the Adjoining Countries, from*

nowiło przykład typowego sposobu na zdobywanie względów kobiety, uznanego już w starożytności za skuteczny. Dwunastowieczny teoretyk miłości dwornej i zarazem dworzanin hrabiny Marii z Szampanii Andreas Capellanus, autor wzorowanego na dziele Owidiusza podręcznika *De arte honeste amandi*, pisał o takim podarunku, że „można go odrzucić, ale jeśli dama go przyjmie, powinna w zamian dać miłość”²³. Przytaczając ten fragment utworu Capellanusa, Jean Claude Bologne dodaje, że ważna jest tutaj również specyfika prezentu, jakim był pierścień. Przyjęcie go przez kobietę oznaczało bowiem jej przyzwolenie na wejście darczyńcy w posiadanie takich samych praw w stosunku do niej, jakimi dysponował mąż²⁴.

Jak się wydaje, takie jak u Froissarta postrzeganie gry w szachy było w czternastowiecznej Europie dość powszechne, a przynajmniej znane nie tylko we Francji i w Anglii, ale też na południu Starego Kontynentu — w Italii. Konstrukcję fabularną z wykorzystaniem szachów przez dwornego zalotnika w realizacji planu miłosnego podboju zastosował Giovanni Boccaccio (1313—1375) w *Dekameronie* (poł. XIV wieku). W siódmej księdze tego arcydzieła literackiego czytamy, że do gry w szachy zaprosił piękną Beatrycze niejaki Anichino, który zatrudnił się w służbie jej męża jedynie po to, by znaleźć sposobność na zbliżenie się do niej. Pewnego dnia, gdy pan przebywał na łowach, fałszywy sługa, uprzednio zręcznie zaskarbiwszy sobie jego zaufanie, zaprosił panią domu do, wydawałoby się, niewinnej partyjki szachów. Przedstawiona przez Boccaccia scena z szachami jest w swym finale nieco odmienna od tej opisanej przez Froissarta, choć zaczyna się podobnie. Początkowo pozostawieni samym sobie oboje gracze rozgrywają swą partię w milczeniu i zgodnie z jej regułami, ale już wkrótce, tym razem zgodnie z zasadami dworności, Anichino zastosuje znany nam dobrze „chwyt”. Zagranie bohatera autor utworu spuentował tymi słowami w tłumaczeniu Edwarda Boyé: „[...] zręcznie dał się zwyciężyć, czym piękną białogłową wielce uradował”²⁵. Mamy więc

the Latter Part of the Reign of Edward II to the Coronation of Henry IV. Transl. T. JOHNES. Vol. 1. London 1842, s. 102—104, 115—117; J. VERDON: *Przyjemności średniowiecza*. Przeł. J.M. KŁOCZOWSKI. Warszawa 1998, s. 117—118. Por. O.R. CONSTABLE: *Chess and Courtly Culture in Medieval Castile: The Libro de ajedrez of Alfonso X, el Sabio*. “Speculum” 2007, Vol. 82, s. 324, gdzie został przytoczony podobny do omawianego motyw zawarty w drugim rozdziale dzieła powstałego na zlecenie kastylijskiego monarchy.

²³ *Andreas Capellanus on Love*. Ed. and transl. by P.G. WALSH. London 1982, s. 266—268.

²⁴ J.C. BOLOGNE: *Historia uwodzenia. Od antyku do dziś*. Przeł. K. MARCZEWSKA. Warszawa 2012, s. 85—90.

²⁵ “Avvenne un giorno che, essendo andato Egano a uccellare e Anichino rimaso, madonna Beatrice, che dello amore di lui accorta non s’era ancora (e quantunque seco, lui e’ suoi costumi guardando, più volte molto commendato l’avesse e piacessele), con lui si mise a giocare a scacchi; e Anichino, che di piacerle desiderava, assai acconciamente faccendolo, si lasciava vincere, di che la donna faceva maravigliosa festa. E essendosi da vederli giocare tutte le femine della donna partite e soli giocando lasciati, Anichino gittò un grandissimo

do czynienia z kolejną odsłoną tego samego modelu postępowania, który znamy z innych historii. Jedno z graczy świadomie przegrywa rozgrywkę w celu realizacji zamierzonego wcześniejszego planu. Tym razem jednak gra toczy się nieprzerwanie, po zakończeniu właściwej rywalizacji na szachownicy. Partnerka Anichina w grze w szachy, urodziwa Beatrycze, jest ciekawa, co stanie się dalej i podejmuje z mężczyzną dialog. Albowiem kiedy ów na zakończenie partii smutno wzdycha, ta pyta się o przyczynę takiego zachowania. Na szczere wyznanie miłości i ku radości zalotnika Beatrycze, ujęta żarliwością uczucia Anichina, odpowiada pozytywnie i wkrótce obydwójce stają się kochankami²⁶.

Poprzestańmy na tych kilku przykładach średniowiecznych fabuł, które wszak stanowią, jak można sądzić, wystarczającą podstawę do sformułowania zasadniczych wniosków odnośnie do niektórych aspektów zastosowania gry w szachy w kulturze dworsko-rycerskiej Europy łacińskiej pełnego i późnego średniowiecza, w kontekście rywalizacji płci. Jeśli zgodzić się, jak proponowaliśmy na początku, ze stwierdzeniem, że do pewnego stopnia to, co funkcjonowało w świecie przedstawionym, odzwierciedlało rzeczywiste relacje społeczne, normy zachowań i obyczaje obecne w kulturze współczesnej autorowi danego przekazu, to dochodzimy do wniosku, że średniowieczna gra w szachy nie była jedynie zabawą służącą rozrywce. Zestaw do szachowej rozgrywki w sytuacjach, gdy pochylali się nad nim gracze dwojga płci, stwarzał dogodne warunki, w których dochodziło do zachowań związanych z różnymi

sospiro. La donna guardatolo disse: <Che avesti, Anichino? Duolti cosí che io ti vinco?> <Madonna,> rispose Anichino <troppo maggior cosa che questa non è fu cagion del mio sospiro>. Postosi adunque nome Anichino, a Bologna pervenne; e, come la fortuna volle, il dí seguente vide questa donna a una festa e troppo piú bella gli parve assai che stimato non avea: per che, innamoratosi ardentissimamente di lei, propose di mai di Bologna non partirsi se egli il suo amore non acquistasse. E seco divisando che via dovesse a ciò tenere, ogn'altro modo lasciando stare, avisò che, se divenir potesse famigliar del marito di lei, il qual molti ne teneva, per avventura gli potrebbe venir fatto quel che egli desiderava. Venduti adunque i suoi cavalli e la sua famiglia acconcia in guisa che stava bene, avendo lor comandato che sembante facessero di non conoscerlo, essendosi accontato con l'oste suo, gli disse che volentier per servidore d'un signore da bene, se alcun ne potesse trovare, starebbe; al quale l'oste disse: <Tu se' dirittamente famiglio da dovere esser caro a un gentile uomo di questa terra che ha nome Egano, il qual molti ne tiene e tutti gli vuole appariscenti come tu se': io ne gli parlerò>. E come disse cosí fece; e avanti che da Egano si partisse, ebbe con lui acconcio Anichino; il che, quanto piú poté esser, gli fu caro. E con Egano dimorando e avendo copia di vedere assai spesso la sua donna, tanto bene e sí a grado cominciò a servire Egano, che egli gli pose tanto amore, che senza lui niuna cosa sapeva fare; e non solamente di sé ma di tutte le sue cose gli aveva commesso il governo” — G. BOCCACCIO: *Decamerone*. A cura di V. BRANCA. Firenze 1976, s. 475—476; por. tekst w języku polskim: G. BOCCACCIO: *Dekameron*. Oprac. M. BRAHMER. Przeł. E. BOYÉ. Kraków 2004, s. 405—406.

²⁶ Por. G. MAZZOTTA: *The World at Play in Boccaccio's Decameron*. Princeton 1986, s. 176—177.

przejawami ludzkiej seksualności. Gra w szachy stanowiła świetny pretekst do miłosnych schadzek, wykorzystywany w spełnianiu rozmaitych erotycznych pragnień. Przy szachach aranżowano i realizowano sytuacje niemożliwe w innych warunkach, np. te, które stanowiły odwrócenie tradycyjnej dominacji średniowiecznego mężczyzny. W okolicznościach wynikłych z zainicjowania gry w szachy typowa dla średniowiecza „asymetria pozycji i wpływów społecznych obojga partnerów”²⁷ — by zacytować słowa Ruth Mazo Karras w kontekście dyskusji nad seksualną supremacją średniowiecznego mężczyzny — ulegała mocnemu zniwelowaniu. W swojej nie tak dawno napisanej pracy na temat wizerunku kobiety w średniowiecznych społeczeństwach nordyckich Jenny Jochens posłużyła się terminem *gender blurring*, czyli zamazywanie różnic wynikających z kulturowego postrzegania płci²⁸. Sformułowanie to można z powodzeniem zastosować w przedstawionych kontekstach. W czasie gry kobieta skutecznie korzystała z umiejętności intelektualnych i tym samym okazywała się dla mężczyzny co najmniej równorzędnym graczem. Średniowieczna niewiasta potrafiła też przejąć inicjatywę i stać się w damsko-męskiej rywalizacji płci stroną dominującą, co, jak mogliśmy zaobserwować w niektórych przypadkach, wykorzystywała skrzętnie i z powodzeniem.

Bibliografia

Źródła drukowane

- Andreas Capellanus on Love*. Ed. and transl. by P.G. WALSH. London 1982.
 BOCCACCIO G.: *Decamerone*. A cura di V. BRANCA. Firenze 1976.
 BOCCACCIO G.: *Dekameron*. Oprac. M. BRAHMER. Przeł. E. BOYÉ. Kraków 2004.
The Boke of Duke Huon of Bordeaux, done into English by Sir John Bouchier. Ed. by S.L. LEE. London 1879.
The Chronicle of Froissart. Introduction W.P. KER. Vol. 1. London 1901.
 FROISSART J.: *Chronicles of England, France, Spain and the Adjoining Countries, from the Latter Part of the Reign of Edward II to the Coronation of Henry IV*. Transl. T. JOHNES. Vol. 1. London 1842.
Raoul de Cambrais. Ed. S. KAY. Oxford 1992.
Roman van Lancelot. Ed. W.J.A. JONCKBLOET. The Hague 1846—1849.

²⁷ R.M. KARRAS: *Seksualność w średniowiecznej...*, s. 171.

²⁸ J. JOCHENS: *Old Norse Images of Women*. Philadelphia 1996, s. 212—214.

Opracowania

- AURELL M.: *Chivalric Culture in the Twelfth and Thirteenth Centuries*. In: "Riddarasqgur". *The Translation of European Court Culture in Medieval Scandinavia*. Eds. K.G. JOHANSSON, E. MUNDAL, N. FORLAG. Oslo 2014.
- BANASZKIEWICZ J.: *Jak Erenfried Ezzo wygrał od Ottona III jego siostrę Matyldę*. W: J. BANASZKIEWICZ: *Trzy po trzy o dziesiątym wieku*. Kraków 2014.
- BENNET R.E.: *Arthur and Gorlagon, The Dutch Lancelot and St Kentigern*. "Speculum" 1938, Vol. 13.
- BOLOGNE J.C.: *Historia uwodzenia. Od antyku do dziś*. Przeł. K. MARCZEWSKA. Warszawa 2012.
- BUBCZYK R.: *Gry na szachownicy w kulturze dworskiej i rycerskiej w średniowiecznej Anglii na tle europejskim*. Lublin 2009.
- CONSTABLE O.R.: *Chess and Courtly Culture in Medieval Castile: The Libro de ajedrez of Alfonso X, el Sabio*. "Speculum" 2007, Vol. 82.
- CURTIUS E.R.: *Literatura europejska i łacińskie średniowiecze*. Przeł. i oprac. A. BOROWSKI. Kraków 2005.
- DUBY G.: *Damy XII wieku*. Przeł. A. i K. CHOIŃSCY. Warszawa 2000.
- DUHAMEL-AMADO C., BRUNEL-LOBRICHON G.: *Życie codzienne w czasach trubadurów*. Przeł. A. LOBA. Poznań 2000.
- ELIAS N.: *Przemiany obyczajów w cywilizacji Zachodu*. Przeł. T. ZABŁUDOWSKI. Warszawa 1980.
- FISKE W.: *Chess in Iceland and in Icelandic Literature with Historical Notes on Other Table Games*. Florence 1905.
- FLORI J.: *Rycerze i rycerstwo w średniowieczu*. Przeł. E. TROJAŃSKA. Poznań 2003.
- GEREMEK B.: *Fabula, konwencja i źródło. Utwór literacki w badaniu kultury średniowiecznej*. W: *Dzieło literackie jako źródło historyczne*. Red. Z. STEFANOWSKA, J. SŁAWIŃSKI. Warszawa 1978.
- GREEN D.H.: *Women and Marriage in German Medieval Romance*. Cambridge 2009.
- HUIZINGA J.: *Homo ludens. Zabawa jako źródło kultury*. Przeł. M. KURECKA, W. WIRPSZA. Warszawa 2011.
- HUIZINGA J.: *Jesień średniowiecza*. Przeł. T. BRZOSTOWSKI. Warszawa 1992.
- Huon de Bordeaux, chanson de geste*. Réd. P. RUELLE. Bruxelles 1960.
- JESCH J.: *Women in the Viking Age*. Woodbridge 1991.
- JOCHENS J.: *Old Norse Images of Women*. Philadelphia 1996.
- JOCHENS J.: *Women in Old Norse Society*. Ithaca—London 1995.
- KARRAS R.M.: *Seksualność w średniowiecznej Europie*. Przeł. A. BUGAJ. Warszawa 2012.
- KAWCZYŃSKI M.: *Huon z Bordeaux*. „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Filologiczny” 1907, seria II, T. 27.
- KEEN M.: *Rycerstwo*. Przeł. A. BUGAJ. Warszawa 2014.
- KIZIK E.: *Uwagi o źródłach do dziejów miłości w Polsce średniowiecznej. Przy okazji lektury pracy Adama Krawca, Seksualność w średniowiecznej Polsce, Poznań 2000, ss. 280*. „Gdańskie Studia z Dziejów Średniowiecza” 2002, nr 8.
- KOWALSKI J., LOBA A. i M., PROKOP J.: *Dzieje kultury francuskiej*. Warszawa 2006.
- KRAWIEC A.: *Seksualność w średniowiecznej Polsce*. Poznań 2000.
- MAZZOTTA G.: *The World at Play in Boccaccio's Decameron*. Princeton 1986.
- ORME N.: *Games and Education in Medieval England*. In: *Games and Gaming in Medieval Literature*. Ed. S. PATTERSON. New York 2015.

- OSSOWSKA M.: *Ethos rycerski i jego odmiany*. Warszawa 2000.
RADZIWIŃSKI A.: *Kobieta w średniowiecznej Europie*. Toruń 2012.
Rycerze. Historia i legenda. Red. C.B. BOUCHARD. Przeł. J. JEDLIŃSKI. Warszawa 2010.
SHEARS F.S.: *Froissart. Chronicler and Poet*. London 1930.
SHORT W.R.: *Icelanders in the Viking Age. The People of the Sagas*. London 2010.
TANNAHILL R.: *Historia seksu*. Przeł. G. WOŹNIAK. Warszawa 2001.
VERDON J.: *Przyjemności średniowiecza*. Przeł. J.M. KŁOCZOWSKI. Warszawa 1998.
WIESIOŁOWSKI J.: *Hołub z Bordeaux herbu Wczele*. „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego” 1993, nowa seria, T. 1.
WŁODARSKI M.: *Świat średniowieczny w zwierciadle romansu*. Kraków 2012.
YALOM M.: *The Birth of Chess Queen*. New York 2004.

Robert Bubczyk

**A Medieval Game of Chess —
Intellectual Pastime of the Elites and the Tool of Sexual Rivalry of the Sexes**

Summary

The game of chess, originating in India, came to Europe at the turn of the 10th century and gradually became popular among the more privileged, particularly the feudal aristocracy and clergy. In the 12th century, with the heyday of courtly and chivalric culture, chess became a popular pastime to the extent that the game transformed into an attribute of the social elites. A cultural analysis of the phenomenon of chess indicates unambiguously that the game, popular as a source of entertainment, was used not exclusively in the ludic context. In the article, the author focuses on the instances of the game of chess played between a man and a woman, present in several medieval narratives (12th—14th century) coming from the Latin Europe. The analysis of selected narratives allows to answer the question regarding the degree, characteristic and effectiveness of the trope of the play of chess understood as a tool in the rivalry of sexes in the context of human sexuality.

Key words: boardgames, chess, courtly love, courtly culture, chivalric culture, gender, rivalry

Robert Bubczyk

**Mittelalterliches Schachspiel —
intellektuelle Unterhaltung für Elite und Methode sexuellen Geschlechterkampfes**

Zusammenfassung

Das in Indien erfundene Schachspiel erschien in Europa am Ende des 10. Jahrhunderts und erlangte allmählich Popularität in privilegierten Schichten, vor allem unter Adeligen und

Geistlichen. Mit dem Aufschwung höfischer und ritterlicher Kultur im 12. Jahrhundert wurde Schachspiel zu einem so beliebten Zeitvertreib, dass es schon ein unerlässliches Zeichen der Zugehörigkeit zu elitären Kreisen war. Eine Kulturanalyse des Phänomens weist darauf hin, dass das Spiel nicht nur als Unterhaltung, sondern im größeren Ausmaß angewendet wurde. In seinem Beitrag konzentriert sich der Verfasser auf Motive mit den zwischen einer Frau und einem Mann gespielten Partien Schach, welche in mittelalterlichen narrativen Werken aus Kulturkreisen des sog. lateinischen Europa (12. — 14. Jh.) auftraten. Die Analyse ausgewählter Handlungen erlaubt die Frage zu beantworten, inwieweit und mit welchem Erfolg das Schachspiel in sexuellem Geschlechterkampf ausgenutzt wurde.

Schlüsselwörter: Brettspiele, Schachspiel, höfische Liebe, höfische Kultur, ritterliche Kultur, Kulturgeschlecht, Kampf